

МРНТИ: 15.31.31

10.51889/1728-7847.2023.1.74.015

Л.М. Нуркасинова¹, А.К. Кулымбаева², М.И. Бағыбаева²

¹К.Сагадиев атындағы Халықаралық бизнес университет

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
(Қазақстан, Алматы)

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚҚА БЕЙІМ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ӨЗІНЕ ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада девиантты мінез-құлыққа бейім жеткіншектердің өзіне қатынасының ерекшеліктері қарастырылады. Девианттылыққа бейім балалар ретінде мінез-құлқы «қиын» жеткіншектер алынған. Себебі, мінез-құлқы «қиын» балалар девиантты балалар қатарына қосылудың тәуекел тобына енеді.

Мінез-құлқы «қиын» жеткіншектердің қалыпты балалармен салыстырғанда девиантты мінез-құлыққа бейімділігі жоғары.

Жеткіншек жасында өзіндік сана сезім қарқынды дамиды. Сонымен қатар, өзіндік сана сезім тұлғаның дамуының шарты болып табылады. Тұлғаның өзіндік сана-сезімі - тұлғаның өзін қоршаған әлемнен бөліп, өз болмысын анықтап, өзінің өткеніне, қазірі мен болашағына қатынасын өзгертуге қатысатын психикалық процестердің жиынтығы. Өзіндік сана-сезім адамға өз ішкі әлемін танып, бастан кешіре отырып, оны бейнелеуге және өз-өзіне белгілі бір түрде қатынас жасауға мүмкіндік береді, яғни, өзіндік сана-сезім – бұл өзіне деген танымдық қана емес, сондай-ақ эмоциялық, көбінесе саналанбаған қатынас.

Девиантты мінез-құлыққа бейім жеткіншектердің өзіндік сана сезімінің өзіндік ерекшеліктері сипатталған.

Түйін сөздер: девиантты мінез-құлық, «қиын жеткіншек», өзіндік сана-сезім, өзіне деген қатынас, ауытқыған мінез-құлық.

Нуркасинова Л.М.¹, Кулымбаева А.К.², Бағыбаева М.И.²

¹Международный бизнес университет имени К.Сагадиева

²Казахский национальный женский педагогический университет
(Алматы, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ САМООТНОШЕНИЯ ПОДРОСТКОВ, СКЛОННЫХ К ДЕВИАНТНОМУ ПОВЕДЕНИЮ

Аннотация

В статья посвящена особенностям самоотношения подростков, склонных к девиантному поведению. Подростки с «трудным» поведением рассматриваются как дети, склонные к девиантности. Это связано с тем, что дети с «трудным» поведением составляют группу риска девиантных подростков.

Подростки с «трудным» поведением более склонны к девиантному поведению, чем нормальные дети.

В подростковом возрасте интенсивно развивается самосознание. В то же время самосознание является условием развития личности. Самосознание человека представляет собой совокупность психических процессов, связанных с отделением человека от окружающего мира, определением его личности, изменением его отношения к своему прошлому, настоящему и

будущему. Самосознание позволяет человеку узнавать и переживать свой внутренний мир, изображать его и определенным образом относиться к себе, то есть самосознание есть не только познавательное, но и эмоциональное, часто неосознаваемое отношение к себе.

В статье описаны особенности самоотношения подростков, склонных к девиантному поведению.

Ключевые слова: отклоняющееся поведение, «трудный подросток», самосознание, самоотношение, девиантное поведение.

L.M. Nurkasinova¹, A.K. Kulymbaeva², M.I. Bagibaeva²

¹K. Sagadiyev University of International Business

²Kazakh National Women's Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

FEATURES OF SELF-ATTITUDE OF ADOLESCENTS PRONE TO DEVIANT BEHAVIOR

Abstract

The article is devoted to the peculiarities of the self-attitude of adolescents prone to deviant behavior. Adolescents with "difficult" behavior are seen as deviant children. This is due to the fact that children with "difficult" behavior constitute a risk group for deviant adolescents.

Adolescents with "difficult" behavior are more prone to deviant behavior than normal children.

In adolescence, self-consciousness develops intensively. At the same time, self-consciousness is a condition for the development of personality. Human self-consciousness is a set of mental processes associated with the separation of a person from the outside world, the definition of his personality, a change in his attitude to his past, present and future. Self-consciousness allows a person to recognize and experience his inner world, depict it and relate to himself in a certain way, that is, self-consciousness is not only a cognitive, but also an emotional, often unconscious attitude towards oneself.

The article describes the features of the self-attitude of adolescents prone to deviant behavior.

Key words: deviant behavior, "difficult teenager", self-awareness, self-attitude.

Кіріспе. Девиантты мінез-құлқының алдын алу шаралары білім беру мекемелерінің негізгі міндеттерінің бірі.

Мақалада девиантты мінез-құлыққа бейім жеткіншектердің өзіне қатынасының ерекшеліктері зерттеледі. Девианттылыққа бейім балалар ретінде мінез-құлқы «қиын» жеткіншектерді қарастырдық. Себебі, мінез-құлқы «қиын» балалар девиантты балалар қатарына қосылудың тәуекел тобына енеді. Жеткіншек жастағы балалардың девианттылығы – мінез акцентуациясымен, дағдарыстық кезең ерекшеліктерімен байланысты.

Жағымсыз мінез-құлық салдарынан басқа да мәселелер туындап жатады, мысалы, оқу үлгерімінің төмендеуі, өтірік айту, құқық бұзушылық, алкогольге салыну т.б. Соңғы жылдары бұл тізімді интернетке тәуелділік толықтырды [1].

Негізгі бөлім. «Қиын балалар» ұғымы өте ауқымды. Бұл категорияға педагогикалық әсер ету жұмыстары қиын болатын оқушылар жатады. Мұғалімдерге оларға сөзбен әсер ету, ортақ тіл табысу қиын. Қиын балалар – педагогикалық қараусыз қалған балалар. Олардың физикалық денсаулықтары қалыпты, тек, оларды тәрбиелеуде және оқытуда қиындықтар бар.

Қиын балаларды ерекшелейтін белгі – олардың санасында қоғамда қабылданған нормалармен, құндылықтық бағдарлармен келіспеудің, конфликтілердің болуы тән. Бұл конфликтілер анық көрінуі де көрінбеуі де мүмкін. Сондықтан да, сырт көзге қарағанда қалыпты баланың кенеттен оғаш қылықтарға баруының себебі осында.

Біріншіден, тәрбиеленуі қиын балалардың мінезі қайшылыққа толы болады: интеллектісі жоғары, бірақ сезімдері аз немесе керісінше; еңбектенуге зауқы жоқ, бірақ қажеттіліктері көп;

дүниетанымы шектеулі, бірақ жағымсыз өмірлік тәжірибесі мол т.с.с. Бұл қайшылықтар ішкі қысымды арттырып, тілектердің және әрекеттердің қақтығысын тудырады.

Екіншіден, бұл жеткіншектерге айналасындағылармен ұзаққа созылған конфликтілі қарым-қатынас тән. Оның жасаған қылықтары басқалардың назасын тудырады, сондықтан олардың тарапынан сын және ескертулерді жиі естиді. Жеткіншек мұндай қатынастарды өшпенділік ретінде қабылдап, онсыз да ушыққан қатынастар одан да қиындай береді.

Үшіншіден, «қиын» жеткіншектерге эгоистік өмірлік ұстаным тән; пайда алу және рахаттану үшін жасалатын әрекеттер зиянды әуестіктерді дамытып, тәуелділікке әкеледі.

Төртіншіден, қызығушылықтары мен тілектерінің тұрақсыздығымен ерекшеленеді.

Бесіншіден, тәрбиелік әсерлерге қарсыласу тән. «Ұнатпайтын» мұғалімдерге әдейілеп қарсы-ласу әрекеттері баланың тәрбиеге көнбеушілігін де, тәрбиелеуде жіберілген қателіктерді де меңзейді.

Сонымен қатар, олардың сабақ үлгерімдері төмен, ойлау, ес, қиял процестері дамымаған. Мектеп ішілік тәртіпті бұзады, оқуға ынталары төмен, айналасындағылармен жиі конфликтіге түседі. Сабақтан қашады, қаңғыбастыққа салынады, алкоголь ішімдіктер ішіп, темекі тартады, ұсақ заң бұзушылық әрекеттерге барады.

Мұндай «қиын» мінез-құлықтың алдын алмаса, сәйкес мінез-құлық стереотиптері бекіп, асоциалды мінез-құлық стильдері қалыптасады. Осындай ортада жүрген жеткіншектердің тұрақты антиәлеуметтік мінез-құлқына айналады [2].

Девиантты мінез-құлық ретінде – қоғамда, әлеуметтік ортада, жақын даму ортасында, ұжымда қабылданған әлеуметтік адамгершілік нормалар мен құндылықтардан ауытқу, әлеуметтік нормалар мен мәдени құндылықтарды меңгеру мен қайта жаңғырту процесінің бұзылысы және адамның өзі тиісті ортасында өзін дамытуы мен жүзеге асырылуы қарастырылады. Девиантты мінез-құлықтың өзіндік белгілері бар: ауытқыған мінез-құлық – әлеуметтік нормалардан ауытқыған мінез-құлық; девиантты мінез-құлық және девинатты тұлға әлеуметтік ортада негативті бағаланады; девиантты мінез-құлық деструктивті және аутодеструктивті сипатта; девиантты мінез-құлық тұрақты қайталаанады және ұзаққа созылады; девианттылық тұлғаның жалпы бағыттылығына сәйкес болады; девианттылық медициналық норма шекарасында қарастырылады; девиантты мінез-құлық әлеуметтік дезадаптациямен бірге жүреді.

Девиантты жеткіншектердің мінез-құлқын түзету үшін балалардың өзіндік сана сезімінің ерекшеліктерін анықтап, дамытудың маңызы зор. Себебі, тұлғаның дамуы оның өзіндік сана-сезімінің кемелденуі процесінде жүзеге асады: ол өзінің әрекеттерін өкіну, ойлану арқылы ұғынады; ішкі конфликтінің себептерін ұғынып, өзінің ішкі әлемін тани отырып адам басқаларды жетік түсінеді; ол өз тандауларын еркін жасайды; іс-әрекет атқаруда шығармашылық тұрғыдан келеді.

Тұлғаның өзіндік сана-сезімі - тұлғаның өзін қоршаған әлемнен бөліп, өз болмысын анықтап, өзінің өткеніне, қазірі мен болашағына қатынасын өзгертуге қатысатын психикалық процестердің жиынтығы. Өзіндік сана-сезім адамға өз ішкі әлемін танып, бастан кешіре отырып, оны бейнелеуге және өз-өзіне белгілі бір түрде қатынас жасауға мүмкіндік береді, яғни, өзіндік сана-сезім - бұл өзіне деген танымдық қана емес, сондай-ақ эмоциялық, көбінесе саналанбаған қатынас. Өзіндік сана-сезімде мотивтер мен әрекеттер бір тілектермен, құмарлықтар мен ұмтылыстар басқалармен сәйкестенеді. Нәтижесінде тұлға өзін анықтап, өзі үшін маңызды қажеттіліктерін бөледі, өз болмысын ашады - оны қабылдайды не одан бас тартады [3, 136 б.].

Признаки девиантного поведения:

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы. Зерттелуге мектеп ішілік «қиын балалар тізімінде» тұрған, 13-14 жастағы жеткіншектер қатысты, барлығы 20 оқушы, және қалыпты 20 жеткіншектен тұратын бақылау тобы құрылды.

Бірінші міндет «қиын» балалардың девиантты мінез-құлыққа бейімділігін анықтау болды. Ол үшін, Ауытқыған мінез-құлыққа бейімділік тесті (Н.А.Орел) қолданылды. Әдістеме жеткіншектердің ауытқыған мінез-құлықтың түрлі формаларын жүзеге асыруға бейімділігін өлшеуге

арналған стандартталған сауалнама. Әдістеменің шкалалары: тәртіп пен ережелерді бұзуға бейімділік, аддиктивті мінез-құлыққа бейімділік, өзіне зақым келтіруге бейімділік, агрессия мен зорлық зомбылыққа бейімділік, эмоциялық реакцияларды ерікті қадағалау, деликвентті мінез-құлыққа бейімділік [4].

Жеткіншектердің өзіндік сана сезімінің ерекшеліктерін анықтау үшін Пантелеевтің өзіне қатынасты зерттеу әдістемесі жүргізілді. «Мен бейнесі» мен өзіне деген қатынас мазмұндары бойынша айырмаланады. Адам өз өмірі барысында өзін танып, өзі туралы білімдерді жинақтайды. Бұл білімдер адамның өзі туралы түсініктерінің мазмұндық жағын құрайды. Өзі туралы білімдерге адам немқұрайлы қарай алмайды, бұл білімдер ол үшін өте маңызды, оның эмоцияларын, бағалауларын және белгілі бір дәрежедегі өзіне деген қатынастардың пәніне айналады.

Өзіне деген қатынас күрделі, көп деңгейлі эмоциялық-бағалаушы жүйе ретінде қарастырылады. Өзіне деген қатынас өзіне бағытталған тұрақты сезімдер ретінде, адам үшін өз Менінің мағынасының көрінісі ретінде түсініледі. Өзіне қатынас жалпылама ұғым болғанымен, эмоциялық әрлілігі, семантикалық мазмұны, бастан кешірілуі бойынша айырмаланатын ерекше модальдылықтардан тұрады.

Сұрақтамада индивидтің өзіне қатынасын сипаттайтын тоғыз модальдылық көрсетіледі:

- «меннің» ұғынылуы, ашықтық;
- өзін сыйлау, өзіне деген сенімділік;
- өз-өзін басқару және «Мен» сабақтастығы;
- басқалардың күтімдеріндегі өзіне қатынас;
- өзінің тұлғалық құндылығын бастан кешу;
- өзін шартсыз қабылдау;
- өз «Меніне» шоғырлану;
- өзін түсінбеу, ішкі қайшылықтар;
- өзін кіналау сезімдері [5].

Нәтижелер. Біздің ойымызша, девиантты балалардың өзіндік сана сезімінің ерекшеліктері олардың девиантты мінез-құлыққа баруларына ықпал етеді. Соны анықтау үшін бұл зерттеуде қиын балаларды девиантты мінез-құлық таныту ықтималдылығы жоғары балалар ретінде қарастырдық. Және олардың девиантты мінез-құлыққа бейімділігін анықтау үшін «Ауытқаған мінез-құлыққа бейімділік» тесті жүргізілді.

Эксперименттік топ зерттелушілерінің әлеуметтік ұнамдылыққа бағдарлану шкаласы бойынша көрсеткіштері қалыпты деңгейде болды. Бұл әдістеме сұрақтарына жауаптары дұрыс деп бағаланып, нәтижелерді ары қарай өңдеуге мүмкіндік береді.

Тәртіп пен ережелерді бұзуға бейімділік шкаласы бойынша зерттелушілердің 20% төмен нәтиже көрсетті, бұл зерттелушілердің комформдылығын, таптаурындар мен қоғамда қабылданған нормаларды ұстанатындығын білдіреді. 80% зерттелушілерде бұл тенденция айқын байқалды, олар некомформдылық бағдарларды ұстанады. Өз құндылықтарын топтық құндылықтарға қарсы қояды, «тыныштықты бұзу», қиындықтарды және оларды меңгеру тенденцияларын іздеу тенденцияларының айқындығын көрсетеді.

Аддиктивті мінез-құлыққа бейімділік шкаласы бойынша эксперименттік топ зерттелушілерінің 50% өзгермелі психикалық күйлер көмегімен шындықтан безуге бейімділігін, тұлғалық мәселелерді шешуде иллюзиялық компенсаторлық амалдарға жоғары және өте жоғары бейімділікті көрсетеді. Сонымен бірге, бұл нәтижелер өмірдің сезімдік жақтарына бағдарлануды, сенсорлық құштарлықтардың барын, гедонистік нормалар мен құндылықтарды ұстанудың нәтижесі де болады. 50% зерттелушілерде аддиктивті мінез-құлық тенденциялары әлсіз немесе мінез-құлық реакцияларын әлеуметтік қадағалаудың жоғарылығын білдіреді.

Өзіне зақым келтіруге бейімділік шкаласы бойынша эксперименттік топ зерттелушілерінің 75%-на өзіне зақым келтіру мінез-құлық тән емес. Оларда мазасыздықтың соматикаға айналу тенденциясы жоқ, мінез-құлық реакцияларында кінәлілік комплексін жүзеге асыруға бейімділік жоқ. 20% зерттелушілер өз өмірінің құндылығын төмен деп санайды, өткір сезімдерге деген

кажеттіліктері айқын, қауіпті тәуекелге бейім, садо мазахистік тенденциялары бар. Зерттелушілердің біреуінде өзіне зақым келтіруге бейімділік анықталды.

Агрессия мен зорлық зомбылыққа бейімділік шкаласы бойынша зерттелушілердің 30%-нда агрессиялық тенденция анық емес, олар туындаған мәселелерді шешуде зорлық зомбылықты қолданбайды. 60%-нда агрессиялық тенденциялар бар. 10% на басқа дамдармен қарым қатынаста агрессивті, мәселелерді зорлық көрсету арқылы шешуге бейім, өзіндік бағасын тұрақтандыру үшін басқаны кемсіту амалық қолдана алады, садистік тенденциялары бар.

Эмоциялық реакцияларды еріктік қадағалауға бейімділік көрсеткіші эксперименттік топ зерттелушілерінің 75%-нда төмен. 20%-нда тенденция бар, дегенмен эмоциялық реакциялар жағдайға байланысты қадағаланады. Бұл эмоция көріністерін ерікті қадағалаудың әлсіздігін білдіреді, зерттелуші мінез-құлқын қадағалай алмайды немесе қадағалағысы келмейді.

Эксперименттік топ зерттелушілерінің 40%-ның деликвенттілік тенденциялары төмен. 50%-нда жоғары және 20%-нда өте жоғары болып анықталды.

Бақылау тобы зерттелушілерінің әдістеме шкалалары бойынша көрсеткіштері төмен болды. Зерттелушілердің 10%-нда аддиктивті мінез-құлыққа бейімділігі өте жоғары деңгейде болды. 15% зерттелушілерде агрессия мен зорлық көрсетуге бейімділігі жоғары болды. Және 1 зерттелушінің деликвенттілікке бейімділігі жоғары деңгейді.

Әдістеме нәтижелері бойынша қиын жеткіншектердің девиантты мінез-құлыққа бейімділігі қалыпты балалардан жоғары болатындығы анықталды.

Келесі кезекте Пантелеевтің өзіне қатынас әдістемесі жүргізілді. Девиантты жеткіншектердегі әдістеменің сандық көрсеткіштері төмендегі 1-кестеде ұсынылады.

Кесте 1. Пантелеевтің әдістемесі бойынша девиантты жеткіншектердің көрсеткіштері

Шкалалар	Жоғары (%)	Орта (%)	Төмен (%)
I-«меннің» ұғынылуы, ашықтық;	85	15	-
II-өзін сыйлау, өзіне деген сенімділік;	45	25	30
III-өз өзін басқару және «Мен» сабақтастығы;	15	30	55
IV-басқалардың күтімдеріндегі өзіне қатынас;	5	45	50
V- өзінің тұлғалық құндылығын бастан кешу;	5	65	30
VI-өзін шартсыз қабылдау;	25	60	15
VII-өз «Меніне» шоғырлану;	70	20	10
VIII-өзін түсінбеу, ішкі қайшылықтар;	50	40	10
IX- өзін кіналау сезімдері.	15	10	75

Әдістеме бақылау тобында да жүргізілді. Қалыпты жеткіншектердегі әдістеменің сандық көрсеткіштері төмендегі 2-кестеде ұсынылады.

Кесте 2. Пантелеевтің әдістемесі бойынша қалыпты жеткіншектердің көрсеткіштері

Шкалалар	Жоғары (%)	Орта (%)	Төмен (%)
I-«меннің» ұғынылуы, ашықтық;	25	30	45
II-өзін сыйлау, өзіне деген сенімділік;	30	50	20
III-өз өзін басқару және «Мен» сабақтастығы;	50	30	20
IV-басқалардың күтімдеріндегі өзіне қатынас;	75	20	5

Ү- өзінің тұлғалық құндылығын бастан кешу;	65	30	5
ҮІ-өзін шартсыз қабылдау;	50	30	20
ҮІІ-өз «Меніне» шоғырлану;	30	45	25
ҮІІІ-өзін түсінбеу, ішкі қайшылықтар;	10	40	50
ІХ- өзін кіналау сезімдері.	15	65	20

«Меннің» ұғынылуы, ашықтық» шкаласы екі үрдістің бірінің басымдығын анықтайды: немесе конформдылық, әлеуметтік мақұлдаудың айқын уәждемесі, немесе сыншылдық, өзін терең сезіну, ішкі адалдық және ашықтық.

Жоғары мәндер (85%) жеке адамның қорғаныштық мінез-құлқын, жалпы қабылданған нормаларға сәйкес келетін мінез-құлықты және қоршаған адамдармен өзара қарым-қатынасты бейнелейді. Адам өзімен ашық қарым-қатынастардан аулақ болуға бейім; себебі рефлексия дағдыларының жеткіліксіздігі, өзін үстірт көру немесе өзін ашқысы келмеу, жеке мәселелерінің бар екенін мойындамау болуы мүмкін.

II-өзін сыйлау, өзіне деген сенімділік шкаласы бойынша жоғары балдар (45) өзіне тым сенімді, өз менінің күшін сезінеді. Қарым қатынаста шектен жоғары батыл. Сәттілік мотивы үстем. Өзін сыйлайды, өзіне, өзінің істеріне және жетістіктеріне көңілдері толады. Мақсатқа жету жолындағы кедергілер қиын емес ретінде қабылданады.

Орташа мәндер (25) өзіне үйреншікті жағдайларда жұмысқа қабілеттілікті, өзіне сенімділікті, бастамаларды табысқа бағдарлауды сақтағандарға тән. Күтпеген қиындықтар пайда болған кезде өзіне сенімділік төмендейді, алаңдаушылық, мазасыздық артады.

Төмен мәндер (30) өз мүмкіндіктеріне сенімсіздіктен, өз қабілеттеріне күмәнмен қарауына байланысты өзіне құрметсіздік көрсетеді. Адам өз шешімдеріне сенім білдірмейді, қиындықтар мен кедергілерді жеңу, белгіленген мақсаттарға жету қабілетіне жиі күмән келтіреді. Адамдармен қарым-қатынастан қашу, өз проблемаларына терең ену, ішкі шиеленісі мол болуы мүмкін.

III-өз-өзін басқару және «Мен» сабақтастығы шкаласы жеке тұлғаның өзіндік белсенділігінің, нәтижелері мен жетістіктерінің негізгі көзі туралы, жеке тұлғаның даму көзі туралы түсінігін көрсетеді, не өзінің «Мен» немесе сыртқы жағдайдың үстемдігін көрсетеді.

Жоғары мәндер (15) өз тұлғасын дамытудың негізгі көзі, жетістіктер мен жетістіктерді реттеушілер ретінде өзін санайтындарға тән. Адам өзінің «Мен» ішкі өзегі ретінде өмір сүреді, ол барлық белсенділікті үйлестіріп, бағыттайды, адамдармен қарым-қатынас пен мінез-құлықты ұйымдастырады, бұл оны өз іс-әрекеттері мен қоршаған ортамен байланыстардың пайда болатын салдарын болжауға қабілетті етеді. Ол өзін сыртқы әсерлерге қарсылық көрсетуге, тағдырға және оқиғалар аясына қарсы тұруға қабілетті сезінеді. Адамға эмоционалдық реакциялар мен өзіне қатысты уайымдарға бақылау жасау тән.

Орташа мәндер (30) өзінің «Меніне» қатынасы жағдайға бейімделу дәрежесіне байланысты. Барлық мүмкін болатын өзгерістер таныс және жақсы болжанатын өмір сүру жағдайында адамның өзін қадағалауы айқын болады. Жаңа жағдайларда «меннің» реттеу мүмкіндіктері әлсірейді, орта әсерлерге бағынуға бейімділік күшейді.

Төмен мәндер (55) субъектінің өзінің «мен» сыртқы жағдайларға және оқиғаларға тәуелді деген сенімін сипаттайды. Өзін-өзі реттеу тетіктері әлсіреген. Мақсатқа жету жолындағы сыртқы және ішкі кедергілерді еңсеру үшін ерікті бақылау жеткіліксіз. Адамның дамуының негізгі көзі сыртқы жағдайлар болып есептеледі. Өз-өзіне тән себептер немесе теріске шығару немесе жиі кездесетін себептер санадан ығыстырылады. Жеке «Менге» қатысты тәжірибе ішкі кернеумен сипатталады.

IV-басқалардың күтімдеріндегі өзіне қатынас шкаласы бойынша Жоғары мәндер (5) өзін қоршаған адамдармен қабылдаған етінде санайтын адамға сәйкес келеді. Ол өзін өзгелер жақсы көретінін, жеке және рухани қасиеттерін, жасаған іс-әрекеттері мен қылықтарын, топтық нормалар мен ережелерді ұстануды бағалайды деп санайды. Ол қоршаған ортамен қарым-

қатынас жасау үшін жан-жақты, эмоционалдық ашықтықты, іскерлік және жеке қарым-қатынас орнату жеңілдігін сезінеді.

Орташа мәндер (45) адамның айналасындағылардың өзіне деген қатынасын таңдап қабылдауын білдіреді. Оның көзқарасы бойынша, айналасындағылардың оң көзқарасы тек белгілі бір қасиеттерге, белгілі бір әрекеттерге ғана таралады; басқа да тұлғалық көріністер оларда тітіркену мен қабылдамау тудыруы мүмкін.

Төмен мәндер (50) адамның өзіне айналасындағылардың құрметін шақыра алмайтын адам ретінде қарайды, өзін басқа адамдарда айыптау мен сынау тудыратын сияқты сезеді. Басқалардан мақұлдау, қолдау күтпейді.

Ү- өзінің тұлғалық құндылығын бастан кешу шкаласы өзінің құндылығын сезіну және басқалар үшін өзінің құндылығын сезіну көрсеткіштерін береді.

Жоғары мәндер (5) өзінің рухани әлеуетін, ішкі дүниесінің байлығын жоғары бағалайтын адамға тиесілі, адам өзін жеке тұлға ретінде қабылдауға және өзінің қайталанбастығын жоғары бағалауға бейім. Өзіне сенімділік орта әсерлерге қарсы тұруға, өзіне берілген сын-қатерді дұрыс қабылдауға көмектеседі.

Орташа мәндер (65) өзіне таңдамалы қатынасын көрсетеді. Адам өз қасиеттерінің қатарын жоғары бағалап, олардың бірегейлігін мойындауға бейім. Басқа қасиеттер анық бағаланбайды, сондықтан айналасындағылардың ескертулері бағаланбайтын, басқалардың сындары маңызды емес ретінде қабылданады.

Төмен мәндер (30) адамның өз тұлғасының бірегейлігіне, өзінің рухани «Меніне» деген бағасының төмендігін терең, өзінің қайталанбас ерекшелігіне күмәнданатындығын білдіреді. Сенімсіздік орта әсерлеріне қарсы тұруды әлсіретеді. Өз атына айтылған айналасындағылардың ескертулері мен сынына жоғары сезімталдық адамды ренжітетін және осал, өз даралығына сенбеуге бейім етеді.

ҮІ-өзін шартсыз қабылдау шкаласы өзін-өзі тану сезімінің айқындылығын, өзінің ішкі ниетімен келісуін, кемшіліктері мен әлсіздіктеріне қарамастан өзін-өзі қабылдауы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Жоғары мәндер (25) өз «Менінің» барлық жақтарын қабылдауға, өзін барлық мінез-құлық көріністерінде қабылдауға бейімділігін сипаттайды. Өзін қабылдаудың жалпы аясы жағымды. Адам жиі өзіне, өзінің жеке басының барлық қасиеттеріне деген сүйіспеншілігін сезінеді. Өз кемшіліктерін абыройдың жалғасы деп санайды. Сәтсіздіктер, даулы жағдайлар өзін нашар адам деп санауға негіз бермейді.

Орташа мәндер (60) өзіне деген көзқарастың таңдауын көрсетеді. Адам өзінің барлық қадір-қасиетін қабылдай алмайды және кемшіліктерін сынға алмайды.

Төменгі мәндер (15) өзін қабылдаудың жалпы теріс фонына, өзін аса сыни қабылдауға бейімділігіне көрсетеді. Өзіне деген ықыласы жеткіліксіз, эпизодтық көрінеді. Жағымсыз бағалау әртүрлі формалары бар: өзін күлкілі қылып көрсетуден өзін өзі кемсітуге дейін.

ҮІІ-өз «Меніне» шоғырлану шкаласы бойынша жоғары мәндер (70) «Мен-тұжырымдамалар» жоғары ригидті. Өзінің қасиеттерін, өзіне қойатын талаптарын, ең бастысы - өзін көру және бағалауды өзгермейтін түрде сақтауға ұмтылу. Өзіне тым жоғары қатынас өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігін іске асыруға кедергі келтіреді.

Орта мәндер (20) өзінің жеке қасиеттеріне деген көзқарасты, кейбір қасиеттерін сақтай отырып, тек кейбір қасиеттерін өзгертуге ұмтылуын көрсетеді.

Төменгі мәндер (10) «мен-тұжырымдаманы» өзгертуге жоғары дайындығын, өзін танудың жаңа тәжірибесіне ашықтықты, нақты және мінсіз «мен» сәйкестігін іздестіруді белгілейді. Өз «менін» дамыту және жетілдіру ниеті айқын көрінеді, және ол өзіне қанағаттанбайдың көзі болуы мүмкін. Өзі туралы түсініктерді өзгерту жеңілдігін білдіреді.

ҮІІІ-өзін түсінбеу, ішкі қайшылықтар шкаласы ішкі қақтығыстардың болуын, күмән, өзімен келіспейтіндігін, өзін-өзі қазбалау мен рефлексия үрдістерінің айқындылығын анықтайды.

Жоғары мәндер (50) өзіне деген теріс қатынас фоны басым адамға сәйкес келеді. Ол өз "Меніне" үнемі қадағалау жасайды, өзінің ішкі әлемінде болып жатқан барлық нәрсені терең бағалауға ұмтылады. Дамыған рефлексия өзін қазбалай беруге, және соның нәтижесінде өзінің сынап мінейтін қасиеттерін табуға әкеледі. Өзіне деген жоғары талаптарымен ерекшеленеді, бұл жиі «реалды мен» және «идеалды мен» арасындағы, талаптану деңгейі мен нақты жетістіктерінің арасындағы қақтығысқа, өзінің құнсыздығын мойындауға әкеледі. Өз жетістіктерінің және сәтсіздіктерінің шынайы көзі ретінде өзін санайды.

Орташа мәндер (40) өзіне қатынасы, өзін көру жағдайы бейімделу дәрежесіне байланысты адамға тән. Өзіне үйреншікті жағдайларда, ерекшеліктері жақсы таныс және болжанатын жағдайларда өзіне қарым-қатынастың оң фоны, өз абыройын мойындау және өз жетістіктеріне жоғары баға беру байқалады. Күтпеген қиындықтар, пайда болатын қосымша кедергілер өз табыстарын төмен бағалауын күшейтуге ықпал етуі мүмкін.

Төмен мәндер (10) өзіне жалпы оң көзқараспен қарайтын, өз мүмкіндіктері мен қоршаған шындық талаптары арасындағы тепе-теңдікті сезінетін, талаптану мен жетістіктер арасындағы, қалыптасқан өмірлік жағдайға және өз-өзіне риза болғандарда жиі кездеседі. Бұл ретте өз проблемаларын терістеу және өзін үстірт қабылдау жағдайлары да болуы мүмкін.

IX-өзін кіналау сезімдері шкаласы өзінің «Меніне» теріс эмоциялардың айқындылығын сипаттайды.

Жоғары мәндер (15) ең алдымен өзінің кемшіліктерін көретіндер, қателіктері мен сәтсіздіктері үшін өзін кінәлі санайтын адамдарға тән. Қарым-қатынас саласындағы проблемалық жағдайлар, қақтығыстар қалыптасқан психологиялық қорғаныстарды өзектендіреді, олардың арасында өз "менін" кемсіту, өзін айыптау немесе жеңілдететін мән-жайларды табу түрінде қорғау реакциялары басым болады. Өзін-өзі кіналау нұсқауы ішкі қозудың дамуымен, негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкін емес деген сезімдермен қатар жүреді.

Орташа мәндер (10) өзіне деген таңдамалы қатынасын көрсетеді. Өзін қандай да бір іс-әрекеттер мен әрекеттер үшін айыптау басқалардың адресіне ашуланып, налуымен қатар жүреді.

Төмен мәндер (75) даулы жағдайларда өз кінәсін жоққа шығару үрдісін анықтайды. Өз "менін" қорғау көбінесе басқаларды айыптау, мақсатқа жету жолындағы кедергілерді жою үшін айналасындағыларға жауапкершілікті ауыстыру арқылы жүзеге асырылады. Өзіне көңілі толу басқаларды қорлаумен, оларда барлық қиындықтарға кіналаумен қатар жүреді.

Қорытынды. Бұл зерттеу жұмысында девиантты жеткіншектердің өзіндік сана сезімінің ерекшеліктерін анықтауды мақсат еттік, себебі жеткіншектік жастағы жаңа құрылым өзіндік сана сезімнің дамуына байланысты, олардың мінез-құлықтарының өзгеретіндігі белгілі.

Сонымен зерттеу жұмысын қорытындылайтын болсақ, девиантты жеткіншектердің өзіндік сана сезімі қалыпты балалармен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктерге ие екендігі анықталды:

- Девиантты жеткіншектердің өзіндік бағалауы қалыпты балалармен салыстырғанда адекватты емес болады. Оларда төмен немесе өте жоғары деңгейлер жиірек кездеседі.

- Девиантты жеткіншектердің өздеріне қатынастарында да қалыпты балалармен салыстырғанда біршама өзгешеліктер бар:

- Оларға қорғаныштық мінез-құлқын, өз өзімен шыншыл қатынастардан аулақ болуға бейім; себебі рефлексия дағдыларының жеткіліксіздігі, өзін үстірт көру немесе өзін ашқысы келмеу, жеке мәселелерінің бар екенін мойындамау тән.

- Өзін сыйлаудың шеткі варианттары басым, яғни өзіне тым сенімді, қарым қатынаста батылдығы шектен тыс жоғары, немесе өздерін мүлдем төмен санайды. Адамдармен қарым-қатынастан қашады, өз проблемаларына терең ену, ішкі шиеленістерді жиі бастан өткереді.

- Экстерналдылық тән, Өзін-өзі реттеу тетіктері әлсіреген. Мақсатқа жету жолындағы сыртқы және ішкі кедергілерді еңсеру үшін ерікті бақылау жеткіліксіз. Адамның дамуының негізгі көзі сыртқы жағдайлар болып есептеледі.

- Өзіне айналасындағылардың құрметін шақыра алмайтын адам ретінде қарайды, өзін басқа адамдарда айыптау мен сынау тудыратын сияқты сезеді. Басқалардан мақұлдау, қолдау күтпейді.

- Өздерінің ұнамды қасиеттеін әсірелеп, кемшіліктеріне мүлдем мән бермеу тән.
- «Мен-тұжырымдамалар» жоғары ригидті. Өзінің қасиеттерін, өзіне қойатын талаптарын, ең бастысы - өзін көру және бағалауды өзгермейтін түрде сақтауға ұмтылу.
- Даулы жағдайларда өз кінәсін жоққа шығару үрдісін байқатады. Өз "менін" қорғау көбінесе басқаларды айыптау, мақсатқа жету жолындағы кедергілерді жою үшін айналасындағыларға жауапкершілікті ауыстыру арқылы жүзеге асырылады. Өзіне көңілі толу басқаларды қорлаумен, оларда барлық қиындықтарға кінәлаумен қатар жүреді.

References:

1. Malygin V.L. *Internet-zavisimoe povedenie y podrostkov. Klinika, diagnostika, profilaktika* / [V.L. Malygin i dr.]. – M., 2012.
2. Raie F. *Psihologua podrostkovogo i ynosheskogo vozrasta* / F. Raie. – SPb.: Piter, 2000. – 624 s.
3. Rean A.A. *Obaia psihologua i psihologua lichnosti*. – M., 2009
4. Kedrova I.A. *Deviantnoe povedenie podrostkov kak sotsialno-psihologicheskaiia problema* // *Sovremennye problemy nauki i obrazovanua*. – 2015. – № 2-1.
5. Kleiberg Iy.A. *Sotsialnaia psihologua deviantnogo povedenua: ychebnoe posobie dlia vyzov*. - M., 2004. – S.141-154
6. Aladin A.A., Pergamenik L.A., Fyrmanov I.A. *Psihodiagnostika i psihokorreksua v vospitatelnom protsesse*. – Mn., 1992.